

«HABENT SUA FATA LIBELLI»: ΤΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ (ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ)

I. Ο Hermann Diels, οί Έλληνες δοξογράφοι καὶ τὰ Ἀποσπάσματα τῶν Προσωκρα- τικῶν

Έχουν περάσει πάνω ἀπὸ 100 χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ ἐτέθη γιὰ πρώτη φορά, τὸ 1903, τὸ ἔργο *Die Fragmente der Vorsokratiker* στὴ διάθεση τῆς παγκόσμιας φιλοσοφικῆς κοινότητος*. Συντάκτης τοῦ ἑνὸς κορυφαῖος τῶν κλασικῶν γραμμάτων, ὁ Hermann Diels¹, ποὺ γεννήθηκε τὸ 1848 καὶ πέθανε τὸ 1922, καὶ σφυρηλατήθηκε ὑπὸ τὴν πνευματικὴ σκέπη καὶ τὸν θαυμασμὸ τοῦ Hermann Usener καὶ τοῦ Eduard Zeller, γιὰ νὰ χαρίσει στοὺς ἐρευνητὲς καὶ στοὺς λάτρεις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ πρωτίστως τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἀνεκτίμητα δῶρα: Κατ' ἀρχὴν τὸ ἔργο *Doxographi Graeci*, τὸ 1879 – ποὺ μαζὶ μὲ τὴν *Philosophie der Griechen* τοῦ Zeller ἀποτελοῦν ἴσως τὴν πιὸ σημαντικὴ συμβολὴ τοῦ 19^{ου} αἰῶνα στὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας –², κατόπιν τὰ *Poetarum philosophorum fragmenta*, τὸ 1901, καὶ τέλος *Die Fragmente der Vorsokratiker*, τὸ 1903. Σ' αὐτὰ προστίθεται πλῆθος ἄλλων ση-

* Δανεῖζομαι στὸν τίτλο τῇ γνωστῇ παροιμιώδη φράση «Habent sua fata libelli» (ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν στ. 1286: «Pro captu lectoris habent sua fata libelli» τοῦ ποιήματος *De litteris, de syllabis, de metris* τοῦ ἀρχαίου γραμματικοῦ Terentianus Maurus [2^{ος}/3^{ος} αἰ. μ.Χ.]), θέλοντας νὰ τονίσω τὴν ἄξια μοῖρα ἑνὸς μεγάλου ἔργου, καὶ μ' αὐτὴν τὴν ἐννοια, ἐδῶ, τὴ θέση τοῦ ὑποκοριστικοῦ libellus πολὺ εὐστοχα θὰ ὑποκαθιστοῦσε ἡ ἐκφραση *opus magnum*.

1. Τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν βίον καὶ τὸ ἔργο τοῦ Hermann Diels ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸν W. BURKERT, «Einleitung», στὸ: H. DIELS, *Kleine Schriften zur Geschichte der antiken Philosophie*, herausgegeben von Walter Burkert, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1969, σσ. vii-xiii, ὅπου ὁ Burkert μὲ ἀκριβοδίκαιο θαυμασμὸ σκιαγραφεῖ τὴν προσωπικότητα, τὴν πνευματικὴ συγκρότηση, τὴν ἀκαδημαϊκὴ δράση καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ δημιουργία τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κλασικοῦ φιλόλογου καὶ ἱστορικοῦ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θρησκείας. Στὸ ἴδιο ἔργο, σσ. xiv-xxvi, παρατίθεται ἡ πλήρης ἐργογραφία τοῦ Hermann Diels, καθὼς καὶ παλαιότερη ἐπιλεγμένη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Diels (σ. xxvi). Ἀποτίμηση μεγάλου μέρους τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου τοῦ Diels καὶ τῆς ἐπίδρασης τοῦ ἔργου τοῦ στοὺς ἀντίστοιχους τομεῖς τῆς σύγχρονης ἐρευνας γίνεται στὸν τόμο: *Hermann Diels (1848-1922) et la science de l'Antiquité*. Entretiens préparés et présidés par W. M. Calder III et J. Mansfeld. Avec la participation de A. Leukart, F. Paschoud et O. Reverdin (Entretiens sur l'Antiquité classique, τ. XLV), Vandœuvres-Genève, Fondation Hardt, 1999, ὁ ὁποῖος περιέχει τὶς εἰσηγήσεις πλειάδας διακεκριμένων μελετητῶν ποὺ ἀνακοινώθηκαν στὸ συνέδριο μὲ θέμα τὸν Diels καὶ τὴ συμβολὴ του στὴν ἐπιστήμη, τὸ ὁποῖο διοργάνωσε τὸ Fondation Hardt (Γενεύη, 16-21 Αὐγούστου 1998) μὲ ἀφορμὴ τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Diels.

2. Πβ. W. BURKERT, *ἐνθ' ἄν.*, σ. ix.

μαντικῶν ἔργων τοῦ Diels, γνωστῶν περισσότερο στοὺς εἰδικοὺς κάθε ἀρχαιογνωστικοῦ πεδίου, καθὼς καὶ ἡ μακρὰ θητεία του στὴ διεύθυνση τῆς σειρᾶς τῶν ἑλληνικῶν ὑπομνημάτων στὸν Ἀριστοτέλη, τῶν γνωστῶν «*Commentaria in Aristotelem Graeca*» (ποὺ ξεκίνησε τὸ 1877, ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Zeller, καὶ συνεχίστηκε ἕως καὶ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς σειρᾶς, τὸ 1909)³, ἀλλὰ καὶ ἡ συμβολή του σὲ ἄλλα μεγαλόπνοα προγράμματα τῆς Πρωσικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν ποὺ ἔχουν ἀφήσει ἐποχὴ⁴. Μιὰ ἐργώδης καὶ τόσο καρποφόρα πορεία ἐπιστημονικῆς ζωῆς καὶ δράσης, ποὺ καὶ οἱ παλαιότεροι καὶ οἱ νεότεροι ἀντιμετώπιζαν πάντοτε μὲ δέος. Γιὰ ὅποιον ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία, τὰ μνημειώδη αὐτὰ ἔργα παραμένουν αὐτονόητοι ὅσο καὶ πολῦτιμοι σταθμοὶ τῆς ἐρευνας – αὐτὸ ἀσφαλῶς ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ γνωστότερο ἀνάμεσά τους *Die Fragmente der Vorsokratiker*.

Πρὶν ἀπὸ αὐτὸ ὅμως, στοὺς *Doxographi Graeci*, ὁ Diels εἶχε προσπαθήσει νὰ βρεῖ καὶ νὰ ἀποτυπώσει, μὲ ὅση δυνατὴ ἱστορικὴ σαφήνεια ἦταν δυνατόν, τὰ νήματα τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικοὺς ἕως τοὺς Βυζαντινοὺς· κύριος στόχος του ἦταν, ὅπως ἀναγνωρίζεται, «νὰ πλησιάσει ὅσο περισσότερο μπορούσε στὴν αὐθεντικὴ θεοφράστεια πηγὴ τῆς δοξογραφικῆς παράδοσης ἐπισημαίνοντας ὅποια δόλια πρακτικὴ διέκρινε, καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ προσεγγίσει τὴ γνήσια πηγὴ τῆς ἰδίας τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας καθαυτὴν»⁵. Ἀναδιφώντας τὰ διάσπαρτα ἴχνη τῶν πηγῶν ὁ Diels ἀναζήτησε τὸν πυρήνα τῆς δοξογραφίας σὲ ἓνα χαμένο σήμερα ἔργο, συνταγμένο τὸν 1^ο αἰ. π.Χ., ποὺ τοῦ ἔδωσε τὸ ὄνομα *Vetusta placita* (τὸ ὁποῖο κατὰ τὸν Diels βασιζόταν πιθανότατα σὲ μιὰ μεταθεοφράστεια σύνοψη τοῦ ἔργου τοῦ Θεόφραστου) καὶ τὸ ὁποῖο, κατὰ τὴν ὑπόθεσή του, εἶχε ὡς πηγὴ τοῦ (ἐπονομασμένου ἀπὸ τὸν ἴδιο) ἔργο *Placita* τοῦ Ἀέτιου, ἐνὸς ἄγνωστου κατὰ τὰ ἄλλα συγγραφέα τοῦ 1^{ου} αἰ. μ.Χ. – ἔργο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλοῦν δύο, προσιτές μας, κύριες δοξογραφικὲς συνόψεις τῆς ἀρχαιότητος ποὺ ἀκολούθησαν καὶ ποὺ ἔχουν ἐντυπωσιακὰ κοινὰ σημεῖα. Ἔτσι, ὁ Diels, μὲ σειρὰ τεκμηριωμένων ἱστοριοφιλοσοφικῶν προτάσεων, προσέφερε μιὰ σύνθεση ποὺ ἔδειχνε τὶς ἐξαρτήσεις τῶν πηγῶν καὶ ἀποκαθιστοῦσε μὲ ἱστορικὴ ἀξιοπιστία τὴν πορεία τῆς παραδοσης⁶. Καὶ σ' αὐτὴν τὴν ἀνασύνθεση τῆς δευτερεύουσας παράδοσης στοὺς *Doxographi Graeci* στηρίζεται τὸ ἔργο *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Ἡ σύγχρονη ἐρευνα, παρὰ τὶς ὁποιες, ἐνίοτε ἐντονες, διορθωτικὲς πινελιές τῆς στὸν καμβὰ τῆς σύνθεσης τοῦ Diels καὶ τὶς νεότερες προτάσεις ἀνασυγκρό-

3. Στὴ σειρὰ αὐτῇ, ὁ Diels, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἐνδελεχὲς ἐπιστημονικὸ ἔλεγχο κάθε τόμου καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐποπτεία ὅλης τῆς σειρᾶς, δημοσίευσε, τὸ 1882, τὸ ἔργο *Simplicii in Aristotelis Physicorum Libros quattuor priores Commentaria* (CAG IX), τὸ ὁποῖο μάλιστα συμπλήρωσε, τὸ 1895, μὲ τὸ ἔργο *Simplicii in Aristotelis Physicorum Libros quattuor posteriores Commentaria* (CAG, X).

4. Πρόκειται γιὰ τὶς σειρὲς «*Thesaurus Linguae Latinae*», «*Corpus der griechischen Münzen*» καὶ «*Corpus Medicorum Graecorum*», στὰ ὁποῖα ὁ Diels κατέθεσε, μὲ σημαντικὰ δημοσιεύματά του, καὶ τὴν προσωπικὴ του συμβολή.

5. J. MANSFELD, «Οἱ πηγές», στό: A. A. LONG (ἐπιμ.), *Οἱ Προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι. Συναγωγή συστατικῶν μελετημάτων*, μτφρ. Θ. Νικολαΐδης-Τ. Τυφλόπουλος, ἐπιμ. Δ. Ι. Ἰακώβ, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα, 2005 [ἀγγλ. 1999], σ. 69.

6. Περιεκτικὴ ἐκθεση καὶ ἀποτίμηση τοῦ ἐγχειρήματος τοῦ Diels στοὺς *Doxographi Graeci* γίνεται ἀπὸ τοὺς G. S. KIRK-J. E. RAVEN-M. SCHOFIELD, *Οἱ Προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Ἀθήνα, M.I.E.T., 1988 [ἀνατ. 1990· ἀγγλ. 1983], σσ. 19-23. Βλ. ἐπίσης, μὲ ἀξιοποίηση τῶν νεότερων πορισμάτων τῆς ἐρευνας, J. MANSFELD, «*Doxographi Graeci*», στό: *Hermann Diels (1848-1922) et la science de l'Antiquité, ἐνθ' ἄν.*, σσ. 143-168, καὶ ΤΟΥ ἸΔΙΟΥ, «Οἱ πηγές», στό: A. A. LONG (ἐπιμ.), *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 63-88, ἰδιαίτ. σσ. 64-69.

τησης της δοξογραφικής παράδοσης⁷, αναγνωρίζει και τὸ μέγεθος καὶ τὴν προσφορὰ τοῦ γιγάντιου αὐτοῦ ἐγχειρήματος στοὺς *Doxographi Graeci*.

Ἡ μοίρα τοῦ ἔργου *Die Fragmente der Vorsokratiker* εἶναι γνωστή. Σχεδὸν κανένα ἄλλο ἀρχαιογνωστικὸ ἔργο δὲν ἄντεξε τόσο πολὺ στὸν χρόνον – ἡ ἐκδόσή του πυροδότησε σχεδὸν πάραυτα τὴν ἐρευνα τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας⁸ –, ὥστε νὰ καταστεῖ γρήγορα καὶ νὰ παραμείνει ἕως καὶ σήμερον ὁ κανὼν στὴν ἐρευνα τῶν Προσωκρατικῶν⁹. Καὶ αὐτὸ ὀφείλεται στὴ σοφὰ ἐπιμελημένη συγκέντρωση, δόμηση καὶ ἐκδόση τῶν ἀποσπασμάτων τῶν Προσωκρατικῶν καὶ τῶν μαρτυριῶν γι' αὐτοὺς – αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ταύτιση καὶ ἡ ἀπομόνωση τῶν ἀποσπασμάτων, τῶν *ipsissima verba* τῶν φιλοσόφων, καὶ ὁ διαχωρισμὸς τοὺς ἀπὸ τῆς μαρτυρίας συνιστᾷ τὸ μέγιστο ἐπιστημονικὸ ἐπίτευγμα τοῦ ἔργου¹⁰. Στὰ *Ἀποσπάσματα τῶν Προσωκρατικῶν* τοῦ Diels διαγράφεται ὅλος ὁ πρῶμος ἐλληνικὸς φιλοσοφικὸς στοχασμὸς. Ἀφενδὸς μὲν παρουσιάζεται στὴν ὁλότητά του τὸ ἔργο τῶν γνώριμων μας πρώτων τιτάνων τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας, καὶ μάλιστα στὴ βάση μιᾶς γιὰ πρώτη φορὰ σταθμισμένης ἱστοριοφιλοσοφικῆς παράδοσης, καὶ ἀφετέρου στὸ ἔργο αὐτὸ παίρνουν σάρκα καὶ ὅστᾳ καὶ ὅλες ἐκεῖνες οἱ μορφές τῆς πρώτης ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, οἱ ἐλάσσονες εἴτε καὶ οἱ λιγότερο γνωστὲς, ποὺ μέχρι τότε ἀποτελοῦσαν ἀπλῶς ὀνόματα σὲ διάσπαρτα ἢ καὶ δυσεύρετα ἔργα. Ἡ δομὴ τοῦ ἔργου εἶναι γνωστή, γνωστὲς καὶ οἱ κατὰ καιροὺς ἐσωτερικὲς του μεταβολές, στὶς ὁποῖες προέβη ἡδὴ ὁ ἴδιος ὁ Diels ὅσο ζοῦσε (δηλαδὴ ἕως τὴν 4^η ἐκδ., τὸ 1922)¹¹. Ὁ Walther Kranz ἀνέλαβε κατόπιν τὴν ἀναθεώρηση τοῦ ἔργου, μεταξὺ ἄλλων προσθέτοντας κεφάλαιο μὲ τίτλο «Οἱ ἀπαρχές: I. Κοσμολογικὴ ποίηση τῆς πρώτης ἐποχῆς. II. Ἀστρολογικὴ ποίηση τοῦ ἑκτοῦ αἰῶνα. III. Πρῶμη κοσμολογικὴ καὶ γνωμολογικὴ πεζογραφία» καὶ ἐφοδιάζοντας τὸ ὅλο ἔργο μὲ ἓνα πολῦτιμο «Εὐρετήριον λέξεων» καὶ μὲ συμπλήρωση ἐπίσης τοῦ «Πίνακα ὀνομάτων καὶ χωρίων» τοῦ Diels. Ἡ 6^η ἐκδ. τοῦ ἔργου (τ. Α': 1951, τ. Β'-Γ': 1952) εἶναι ἡ ὁριστικὴ τοῦ ἔκδοσης καὶ ὅλες οἱ ἐπόμενες ἀποτελοῦν ἀνατυπώσεις της.

7. Βλ. ἐποπτικὰ J. MANSFELD, αὐτ. Για τὸ ζήτημα αὐτὸ σημαντικὰ εἶναι τὰ ἔργα τῶν J. MANSFELD-D. T. RUNIA, *Aetiana. The Method and Intellectual Context of a Doxographer*, Leiden-N. York-Köln, E. J. Brill, τ. I: *The Sources*, 1996 τ. II: *The Compendium*, 2009 τ. III: *Studies in the Doxographical Traditions of Ancient Philosophy*, 2010.

8. Τὴν ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα ποὺ ἀκολούθησε παρακολουθεῖ συστηματικὰ καὶ ἀξιολογεῖ ὁ G. W. MOST, «Πόλεμος πάντων πατήρ. Die Vorsokratiker in der Forschung der Zwanziger Jahre», στο: H. FLASHAR (Hrsg.), *Altertumswissenschaft in den 20er Jahren. Neue Fragen und Impulse*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1995, σσ. 87-114, μὲ ἐπικέντρωση στὴ δεκαετία 1920-1930 καὶ καταγραφὴ ἐπίσης τῆς σημαντικότερης ἐπιστημονικῆς παραγωγῆς τῆς περιόδου αὐτῆς.

9. Μιὰ σύγχρονη ἐμπεριστατωμένη ἀποτίμηση τῆς ἀξίας τῶν *Fragmente der Vorsokratiker*, μὲ βαθιὰ κάρπωση τῆς ἐρευνας ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸν 20^ο αἰῶνα, γίνεται ἀπὸ τὸν W. BURKERT, Diels' *Vorsokratiker. Rückschau und Ausblick*, στο: *Hermann Diels (1848-1922) et la science de l'Antiquité*, ἔνθ' ἀν., σσ. 169-197, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει συγκεκριμένους ἐλλείψεις τοῦ ἔργου καὶ διατυπώνει προτάσεις γιὰ διορθώσεις καὶ προσθήκες στὸ ἔργο αὐτό, τῆς ὁποῖας καθιστοῦν ἀναγκαῖες τὰ πορίσματα τῆς ἐρευνας. Ἡ σχέση τῶν *Fragmente der Vorsokratiker* μὲ τὰ *Poetarum philosophorum fragmenta*, ποὺ προετοίμασαν (μαζὶ μὲ ἄλλα προγενέστερα ἔργα) τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν σύληψη καὶ τὴν πραγματοποίησιν τῶν *Fragmente der Vorsokratiker*, ἐξετάζεται ἐπίσης συστηματικὰ ἀπὸ τὸν BURKERT, ἔνθ' ἀν., σσ. 171 κ. ἐξ.

10. Πβ. G. W. MOST, ἔνθ' ἀν., στο: H. FLASHAR (Hrsg.), ἔνθ' ἀν., σ. 93 W. BURKERT, ἔνθ' ἀν., στο: *Hermann Diels (1848-1922) et la science de l'Antiquité*, ἔνθ' ἀν., σ. 178.

11. Βλ. τοὺς προλόγους τῶν Diels καὶ Kranz ποὺ μεταφράζονται στὸν τ. Α' τῆς ἐλληνικῆς ἐκδόσης τοῦ ἔργου, ἔνθ' ἀν., σσ. xi-xvii.

II. Τὰ Ἀποσπάσματα τῶν Προσωκρατικῶν στὴ σύγχρονη νεοελληνικὴ γλῶσσα:

H. Diels-W. Kranz, *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα, τ. Α': ἀπόδοση στὰ νέα ἑλληνικά: Β. Α. Κύρκος, συνεργασία: Δ. Γ. Γεωργοβασίλης, ἐπιμέλεια: Β. Α. Κύρκος, φιλολογικὴ ἐποπτεία: Γ. Α. Χριστοδούλου, 2005, σσ. 946' τ. Β': ἀπόδοση στὰ νέα ἑλληνικά-ἐπιμέλεια: Β. Α. Κύρκος, φιλολογικὴ ἐποπτεία: Γ. Α. Χριστοδούλου, 2007, σσ. 813' τ. Γ': *Εὐρετήριο λέξεων-Πίνακας ὀνομάτων-Πίνακας χωρίων*, μεταγραφή καὶ ἐπεξεργασία: Β. Α. Κύρκος-Ε. Σ. Φλόκα, ἐπιμέλεια: Β. Α. Κύρκος, 2010, σσ. 804.

Τὸ ἔργο αὐτὸ «ἐπέστρεψε» στὴ γενέτειρά του, στὸν σύγχρονο νεοελληνικὸ λόγο, χάρις στὴν ἀταλάντευτη ἐπιστημονικὴ προσπάθεια τοῦ Καθηγητῆ Βασιλείου Κύρκου, μὲ τὴν κραταιὰ φιλολογικὴ ὑποστήριξη τοῦ Καθηγητῆ Γεωργίου Χριστοδούλου καὶ τὴ συνεργασία τῶν Δημοσθένη Γεωργοβασίλη (στὸν α' τόμο) καὶ Εὐτέρπης Φλόκα (στὸν γ' τόμο). Ἐνα γιγάντιο, καὶ γιὰ τὰ διεθνή καὶ γιὰ τὰ ἑλληνικά δεδομένα, ἐπιστημονικὸ τόλμημα, ἀλλὰ καὶ κατόρθωμα, ποὺ βρῆκε σταθερὴ στήριξη στὶς Ἐκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα.

Ὁ ἑλληνικὸς τίτλος *Οἱ Προσωκρατικοί. Οἱ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα* ἀντικατοπτρίζει πλήρως τὴ δομὴ καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου. Κάθε τόμος του παραμένει πιστὸς στὴ δόμηση τῆς γερμανόγλωσσης ἐκδόσης, ἐμπλουτίζεται ὁμως, κατ' ἀρχήν, ἀπὸ κάτι πολὺ σημαντικό: τὴν ἀπόδοση στὰ νέα ἑλληνικά, ἐκτός τῶν ἀποσπασμάτων, καὶ ὅλων τῶν μαρτυριῶν γιὰ τοὺς Προσωκρατικούς, κάτι ποὺ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴ γερμανόγλωσση ἐκδοση καὶ ἀπὸ μεταφράσεις τοῦ ἔργου σὲ ἄλλες γλῶσσες, οἱ ὁποῖες περιλαμβάνουν (καὶ μάλιστα οἱ πιδὲ ἐκτενεῖς ἀπὸ αὐτές) μεταφράσεις τῶν ἀποσπασμάτων καὶ ἐπιλεγμένων μαρτυριῶν, ὄχι ὁμως ὅλων. Καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀπόδοση ὅλων τῶν χωρίων, μαρτυριῶν καὶ ἀποσπασμάτων, στὰ νέα ἑλληνικά εἶναι πραγματικὸς ἄθλος, γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἡ πληθώρα καὶ ἡ ἀνομοιογένεια τῶν κειμένων τῶν μαρτυριῶν, διάσπαρτων σὲ πλῆθος αἰώνων, καθιστᾷ *de facto* ἀναγκαία τὴν ἐξοικείωση μὲ τὸν στοχασμὸ ὁλόκληρου σχεδὸν τοῦ φιλοσοφικοῦ μας παρελθόντος καὶ ἀπολύτως ἀπαραίτητη τὴ βαθιὰ ἀρχαιογνώσια. Οἱ δυσκολίες πολλαπλασιάζονται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι πρόκειται γιὰ κείμενα μὲ φιλοσοφικὲς ἔννοιες, ποὺ νοηματοδοτοῦνται ἐτερόκλητα καὶ σὲ κάθε ἱστοριοφιλοσοφικὴ περίοδο καὶ ἀπὸ τὸν καθένα στοχαστὴ ξεχωριστά, ἔτσι ὥστε ἡ ἀπόδοσή τους στὰ νέα ἑλληνικά θὰ πρέπει ἀναπόφευκτα νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὶς ἐκάστοτε ἐννοιολογικὲς ἀποχρώσεις καὶ διαφοροποιήσεις. Οἱ γλωσσικὲς ἐπιλογὲς ποὺ υἱοθετοῦνται συμβάλλουν καθοριστικὰ στὴν εὐστοχη ἀπόδοση τῶν κειμένων στὰ νέα ἑλληνικά, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἕνας κατανοητὸς καὶ ἐλκυστικὸς λόγος, ποὺ μεταφέρει μὲ πιστότητα τὸ ἀρχαῖο κείμενο στὴ σύγχρονη νεοελληνικὴ γλῶσσα.

Πέρα ἀπὸ τὸ κεφαλαιῶδες τοῦτο σκέλος τοῦ ἔργου, δηλαδὴ τὴν ἀπόδοση ὅλων τῶν χωρίων, μαρτυριῶν καὶ ἀποσπασμάτων, στὰ νέα ἑλληνικά, ποὺ εἶναι καὶ τὸ πλεόν οὐσιῶδες γιὰ τοὺς Ἑλλήνες χρηστες του, ὁ Κύρκος μετὰ ἀπὸ «Πρόλογο στὴν ἑλληνικὴ ἐκδοση» (τ. Α': σσ. 1-7) ἐφοδιάζει τὸ ἔργο μὲ «Εἰσαγωγή» (τ. Α': σσ. 9-28), «Βιβλιογραφία» (τ. Α': σσ. 29-37, τ. Β': σσ. 4-10), «Συλλογὲς ἀποσπασμάτων καὶ συντομογραφίες» (τ. Α': σσ. 39-40, τ. Β': σσ. 11-12) καὶ «Σημειώσεις» (τ. Α': σσ. 909-946, τ. Β': σσ. 757-813). Καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα εἶναι ἐπίσης προῖον πολὺμοχθης ἐργασίας καὶ ἔχει τὸ καθένα τους ἰδιαίτερη ἀξία.

III. Τὰ Ἀποσπάσματα τῶν Προσωκρατικῶν στὸν 21ο αἰῶνα καὶ οἱ σύγχρονες τάσεις τῆς ἔρευνας

Πέρασε πράγματι πολὺς καιρὸς ἀπὸ τότε ποὺ τὸ ἔργο ἀπέκτησε τὴ γνώρισή του ὀρι-

στική μορφή. Είναι γνωστή ή καταιγιστική έρευνητική δραστηριότητα που προκάλεσε, σε παγκόσμιο επίπεδο, ήδη από τότε που έτέθη για πρώτη φορά σε κυκλοφορία – και σήμερα μάλλον μόνο οί ειδικοί, και αυτοί μετά δυσκολίας, μπορούν να παρακολουθήσουν την έρευνα στο σύνολό της – και ο ίδιος ακόμη ο όρος «Προσωκρατικοί» χρειάστηκε κατ' επανάληψιν να διευκρινισθεί, ήδη από τον Kranz¹², και πολλές προτάσεις έχουν γίνει έκτοτε για την αντικατάστασή του, χωρίς όμως να έχει επικρατήσει όμοφωνα κάποιος άλλος όρος¹³. Οί μεμονωμένες εκδόσεις των Προσωκρατικών είναι πια ο κανόνας¹⁴, και ή μελέτη του έννοιολογικού όπλοστασίου της προσωκρατικής φιλοσοφίας έχει επίσης εμπλουτισθεί σε σημαντικό βαθμό με πλήθος μονογραφιών, μελετών¹⁵, αλλά και λεξικών για μεμονωμένους Προσωκρατικούς¹⁶. Ταυτόχρονα πλή-

12. Στον πρόλογό του στην 5η έκδοση του έργου (1934-37) βλ. τ. Α' της ελληνικής έκδοσης, *ένθ' άν.*, σ. xv.

13. Σχετικά με την εισαγωγή, την καθιέρωση και τὸ περιεχόμενο των όρων «προσωκρατικός» και «Προσωκρατικοί», καθώς και τις προτάσεις αντικατάστασής τους από την φιλοσοφική ιστοριογραφία, βλ., περιεκτικά, H. HÖHN, «Vorsokratisch; Vorsokratiker», στο: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, τ. 11, Basel, Schwabe, 2001, σσ. 1222-1226, όπου και επιλεγμένη βιβλιογραφία για τὸ ζήτημα (σ. 1226).

14. Καί μόνη ή μνεία των μεμονωμένων εκδόσεων των Προσωκρατικών, σε διεθνή κλίμακα, υπερβαίνει τὰ όρια της εργασίας αυτής. Από την πλευρά της σύγχρονης νεοελληνικής επιστήμης, κορυφαίο έρευνητικό επίτευγμα συνιστά τὸ έργο του Ε. Ν. ΡΟΥΣΣΟΥ, *Προσωκρατικοί. Ιστορική εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, έρμηνευτικά σχόλια*, Αθήνα, Έκδόσεις Στιγμή, τὸ όποιο πραγματεύεται τὸν στοχασμό μεγάλων μορφών της προσωκρατικής φιλοσοφίας. Έχουν ήδη δημοσιευθεί: τ. Α': *Ιστορική εισαγωγή*, 1999 [βλ.: Ι. Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΥ, *Δευκαλίων*, 19, 2001, σσ. 107-121] τ. Β': *Ηράκλειτος*, 2000 τ. Γ': *Παρμενίδης*, 2002 τ. Δ': *Έμπεδοκλής*, 2007. Τὸ πρόσφατο έργο του Ε. Ν. ΡΟΥΣΣΟΥ, *Φερεκύδης ό Σύριος*, Αθήνα, Διεθνές Κέντρο Έρευνας Αίσωπος-La Fontaine, 2010, εμπλουτίζει σημαντικά τις γνώσεις μας για τὸν πρόδρομο αυτόν των Προσωκρατικών. Για τούς Σοφιστές αξιοσημείωτη παραμένει ή ελληνική συμβολή με τὸ έργο του Ν. Μ. ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Η αρχαία σοφιστική. Τα σωζόμενα αποσπάσματα. Επιμέλεια κειμένων, μετάφραση, σχολιασμός*, Αθήνα, Έκδόσεις «Γνώση», 1991 [²1998]. Τα προαναφερθέντα έργα των Ρούσσου και Σκουτερόπουλου αξιοποιούνται από τὸν Β. Κύρκο στην παρούσα νεοελληνική έκδοση των *Αποσπασμάτων των Προσωκρατικών* των Diels-Kranz· βλ. τὸν πρόλογο του ΚΥΡΚΟΥ, τ. Α', *ένθ' άν.*, σ. 6.

15. Σημαντικές μονογραφίες και μελέτες για τή φιλοσοφική έννοιολογία των Προσωκρατικών καταγράφονται από τὸν Ε. Ν. ΡΟΥΣΣΟ, *Συμβολή στην βιβλιογραφία της προσωκρατικής έννοιολογίας*, Αθήναι, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Έρεύνης της Έλληνικής Φιλοσοφίας, 2010. Έκτενείς ειδικές βιβλιογραφίες για τούς Προσωκρατικούς είναι (1) των L. PAQUET-M. ROUSSEL-Y. LAFRANCE (τ. I: 1988, τ. II: 1989), (2) του L. E. NAVIA (1993) και, σχετικά πρόσφατα, (3) του B. SUDAKOVIC, *Bibliographia Praesocratica. A Bibliographical Guide to the Studies of Early Greek Philosophy in its Religious and Scientific Contexts, with an Introductory Bibliography on the Historiography of Philosophy*, Paris, Les Belles Lettres, 2001 [άνατ.: Sankt Augustin, Academia Verlag, 2004]. Έπιλεγμένη βιβλιογραφία για τούς Προσωκρατικούς παρατίθεται στο: G. S. KIRK-J. E. RAVEN-M. SCHOFIELD, *ένθ' άν.*, σσ. 507-514, και, σχετικά πρόσφατα, στο: A. A. LONG (έπιμ.), *ένθ' άν.*, σσ. 507-556. Έπικαιροποιημένη και επιλεγμένη βιβλιογραφία παρατίθεται τώρα στο τέλος κάθε τόμου του τρίτου έργου της M. L. GEMELLI MARCIANO (2007-2010· βλ. παρακάτω, σημ. 19). Για τούς Σοφιστές, ειδικά, επιλεγμένη βιβλιογραφία παρατίθεται από τούς G. B. KERFERD-H. FLASHAR, *Die Sophistik*, στο: H. FLASHAR (Hrsg.), *Die Philosophie der Antike*, τ. 2/1: *Sophistik, Sokrates, Sokratik, Mathematik, Medizin* (Grundriss der Geschichte der Philosophie, begr. v. F. Ueberweg), Basel, Schwabe, 1998, σσ. 108-137.

16. Α.χ. για τὸν Ξενοφάνη του Ν. MARINONE (1967), για τὸν Παρμενίδη του G. MESSINA (1987), για τὸν Έμπεδοκλή του G. IMBRAGUGLIA (1991). Η φιλοσοφική έννοιολογία των Προσωκρατικών,

θυναν οί γνώσεις μας, καὶ διευρύνθηκαν, σὲ ἐξαιρετικὸ βαθμὸ, οἱ ὀρίζοντες ἐρμηνευτικῆς τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι οἱ ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις τῆς ποῦ ἀναλαμβάνονται κατὰ καιροὺς ἐνέχουν πάντοτε ἱστοριοφιλοσοφικὴ ἀξιοπιστία.

Οἱ σύγχρονες τάσεις τῆς ἐρευνας μποροῦν, πολὺ σχηματικά, νὰ θεωρηθοῦν ὅτι κινοῦνται πρὸς τὶς ἀκόλουθες κατευθύνσεις: (1) πρὸς τὴ συμπλήρωση (ἢ καὶ τροποποίηση/ἀναδιάταξη) τοῦ ὑπάρχοντος ὕλικου (τῶν ἀποσπασμάτων καὶ τῶν μαρτυριῶν), μὲ ἀξιοποίηση τῶν νεότερων ἐρευνητικῶν πορισμάτων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀναδίφησης τῶν ποικίλων πηγῶν τῆς παράδοσης (γιά τὴν ὁποία ἡ ἐρευνα εἶχε πάντοτε ὑψηλὲς προσδοκίες, τὰ πορίσματα ὅμως δὲν τὴν δικαίωσαν στὸν βαθμὸ ποῦ ἀνέμενε)¹⁷ – πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση κινεῖται ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἐκδόσεων τῶν μεμονωμένων Προσωκρατικῶν· (2) πρὸς τὴν ἀναζήτηση, συγκέντρωση καὶ ἀξιολόγηση περαιτέρω μαρτυριῶν (μὲ τὴ μορφή παραφράσεων, ἀπομνήσεων κ.λπ., ἀπὸ ὀλόκληρη τὴν ἀρχαιότητα ἕως καὶ τοὺς Βυζαντινοὺς) καὶ τὴ διερεύνηση τῶν ποικίλων πηγῶν μας γιά τοὺς Προσωκρατικούς, μὲ ἐμφαση στὴν παρουσία τῶν Προσωκρατικῶν στὸν μεταγενέστερο στοχασμὸ καὶ στὸν τρόπο πρόσληψης τοῦ ἔργου τους ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους συγγραφεῖς¹⁸. (3) πρὸς τὸν συνδυασμὸ καὶ ἐνίοτε τὸν ἐπιτυχῆ συγκερασμὸ τῶν δύο αὐτῶν τάσεων¹⁹. Ἡ μεγάλου εὗρους ἐρευνα τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἀλληλεξαρτήσεών τους ποῦ ἔχει συντελεστεῖ τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἀποτελεῖ σημαντικὸ ἐφαλτήριο πρὸς μία ἐκ νέου κατανόηση καὶ ἐρμηνεία τοῦ στοχασμοῦ τῶν Προσωκρατικῶν. Οἱ μαρτυρίες παρουσιάζονται ἐπαυξημένες στὶς νεότερες ἐκδόσεις τῶν μεμονωμένων Προσωκρατικῶν. Αὐτὸ ὅμως πού, δυσανάλογα πρὸς τὴν τεράστια ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα σ' ὅλες τὶς παραπάνω κατευθύνσεις, παρέμεινε, σχεδὸν ἐντυπωσιακά, ἀρκετὰ σταθερὸ εἶναι τὰ ἀποσπάσματα τῶν Προσωκρατικῶν, μὲ ὀρι-

ὅπως ἀποτυπώνεται στὰ ἀποσπάσματά τους, περιέχεται στὸ Λεξικὸν τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας/*Lexicon of Presocratic Philosophy*, Ἀθῆναι, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, τ. I: 1988, τ. II: 1994.

17. Ἡ προσαύξηση τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὶς ἀραβικὲς πηγές, π.χ., ὑπῆρξε στὸ σύνολό τῆς ἀπογοητευτικῆ, ἐπισημαίνει ὁ W. BURKERT, *ἐνθ' ἀν.*, στὸ: *Hermann Diels (1848-1922) et la science de l'Antiquité*, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 189 κ.ἐξ.

18. Ἐνδεικτικὴ αὐτῆς τῆς κατεύθυνσης τῆς ἐρευνας εἶναι ἡ κολοσσιαία ἐκδοση τῶν «Heraclitea» (Sankt Augustin, Academia Verlag) ἀπὸ τὸν S. Mouraviev, ἡ ὁποία διαιρεῖται σὲ 5 μέρη (i. Prolegomena· ii. Traditio· iii. Recensio· iv. Refectio· v. Indices) καὶ ἐκτείνεται προγραμματικά σὲ περίπου 20 τόμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχουν ἤδη δημοσιευθεῖ 10 τόμοι (1999-2008). Ἐξάλλου, ἡ σειρὰ *Traditio Praesocratica: Zeugnisse frühgriechischer Philosophie und ihres Fortlebens/Textual evidence on early Greek philosophy and its continuation*, Berlin-New York, Walter de Gruyter, ἔχει θέσει ὡς στόχο τὴν τεκμηρίωση τῆς μετάδοσης τῆς πρώτης ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ὅπως διασώζεται μέσα ἀπὸ τὶς παραδόσεις τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν σχολῶν τῆς ἀρχαιότητος, ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἕως καὶ τὴν ὑστερὴν περίοδό τῆς, ἡ ὁποία συμπεριλαμβάνει καὶ τὶς λατινικὲς καὶ συριοαραβικὲς παραδόσεις ἕως καὶ τὸν πρώτο Μεσαίωνα. Στὴ σειρὰ αὐτὴ δημοσιεύθηκε ἤδη τὸ ἔργο: G. WÖHRLE (Hrsg.), *Die Milesier*, τ. I: *Thales*. Mit einem Beitrag von G. Strohmaier, 2009, καὶ ἀναμένεται ἐντὸς τοῦ τρέχοντος ἔτους ἡ δημοσίευση τῆς συνέχειάς του: G. WÖHRLE (Hrsg.), *Die Milesier*, τ. 2: *Anaximander und Anaximenes*. Mit einem Beitrag von O. Overwien.

19. Αὐτὸ χαρακτηρίζει ἓνα σημαντικὸ πρόσφατο ἔργο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἐπιλογὴ ἀποσπασμάτων καὶ μαρτυριῶν. Πρόκειται γιά τὸ ἔργο τῆς M. L. GEMELLI MARCIANO, *Die Vorsokratiker, Griechisch-lateinisch-deutsch. Auswahl der Fragmente und Zeugnisse, Übersetzung und Erläuterungen*, Düsseldorf, Patmos-Artemis & Winkler, τ. I: *Thales, Anaximander, Anaximenes, Pythagoras und die Pythagoreer, Xenophanes, Heraklit*, 2007· τ. II: *Parmenides, Zenon, Empedokles*, 2009 [2010]· τ. III: *Anaxagoras, Melissos, Diogenes, Leukipp und Demokrit*, 2010.

σμένες προσθήκες και ποικίλες νεότερες προτάσεις ανάγνωσης είτε διάταξής τους, με συνακόλουθες τις ποικίλες έρμηνείες τους. Επίσης, τὸ πρότυπο ἀναφορᾶς στὰ κείμενα (Α: μαρτυρίες, Β: ἀποσπάσματα) ποὺ καθιέρωσαν τὰ *Fragmente der Vorsokratiker* παραμένει ἐν πολλοῖς κυρίαρχο, μὲ τάσεις ἐνίοτε ἀναθεώρησης τοῦ τί πολιτογραφήθηκε στὸ ἔργο αὐτό (καὶ ἴσχυσε ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ μορφὴν αὐθεντίας) ὡς «ἀπόσπασμα». Νεότερα εὐρήματα μὲ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο ὑπάρχουν, περιορισμένα βέβαια²⁰, καὶ αὐτά, μαζὶ μὲ τὰ νεότερα καὶ πρόσφατα ἐρευνητικὰ πορίσματα, θὰ καθιστοῦσαν ἀναγκαίᾳ μιὰ νέα ἐνημερωμένη ἔκδοση τοῦ ὅλου ἔργου – παρόλο ποὺ εἶναι πραγματικὰ ἀμφίβολο ἂν μιὰ νέα ἔκδοση μὲ πλήρη ἐπιστημονικὴ ἐνημερότητα θὰ ἦταν ρεαλιστικὰ ἐφικτὴ ἢ καὶ ἂν ἀκόμη θὰ εἶχε νόημα. Στὰ εὐρήματα αὐτὰ συγκαταλέγονται, πρωτίστως, ὁ πάπυρος τοῦ Δερβενίου (περὶ τὰ τέλη τοῦ 4^{ου} αἰ. π.Χ.)²¹, ὁ ὁποῖος σχετίζεται μὲ τὴν προσωκρατικὴ φιλοσοφία, καὶ ὁ πάπυρος τοῦ Στρασβούργου (1^{ος} αἰ. μ.Χ.)²², ὁ ὁποῖος περιέχει ἀποσπάσματα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ – στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δὲν ἦταν ἀσφαλῶς δυνατὸν νὰ περιέχονται στὴν ὀριστικὴ γερμανικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου τῶν Diels-Kranz (1951-52).

Παρὰ τὶς ποικίλες δεσμεύσεις στὶς ὁποῖες ὑπόκειται ἡ ἐλληνικὴ ἔκδοση πρὸς τὴν γερμανικὴ²³, ὁ Κύρκος ἀξιοποιεῖ σημαντικὰ πορίσματα τῆς σύγχρονης ἐρευνας, ἀφενὸς μὲν συμπεριλαμβάνοντας καὶ σχολιάζοντας στὸ παρὸν ἔργο στοιχεῖα ποὺ ἀπουσιάζουν στὴ γερμανικὴ ἔκδοσή του, ὅπως ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς παπύρους τοῦ Δερβενίου καὶ τοῦ Στρασβούργου, δεκαοκτὼ συνολικά²⁴, καὶ ἀφετέρου ἐμπλουτίζοντας τὸ ἔργο (στὶς «Σημειώσεις», στὸ τέλος τῶν δύο πρώτων τόμων) μὲ ἐπιλεκτικὸ καὶ εὐληπτο σχολιασμὸ ποικίλων χωρίων, ἀποσπασμάτων καὶ μαρτυριῶν, καὶ μὲ συζήτηση τῶν ἐρμηνειῶν, ὅπου κρινόταν ἀπαραίτητο, συμβάλλοντας ἔτσι στὴν κατανόηση ἐπίμαχων σημείων καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ ἐνημερότητα τοῦ ὅλου ἔργου κατὰ τὴν εἰσοδὸ τοῦ στὸν 21^ο αἰῶνα.

Οἱ Προσωκρατικοὶ τῶν Diels-Kranz ἀτενίζουν τώρα τὸ μέλλον στὸν τόπο ποὺ τοὺς γέννησε χάρις στὴ σθεναρὴ συστράτευση ἐκείνων ποὺ πίστεψαν στὴν ἀξία τῆς «ἐπανάδου» τους καὶ μὲ τεράστιο μόχθο τὴν ἔφεραν σὲ πέρας. Ὑπὸ τὸ πρίσμα μάλιστα ὅλου αὐτοῦ τοῦ ἐμπλουτισμοῦ καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐνημερότητας, Οἱ Προσωκρατικοί, στὴν ἐλληνικὴ τους ἔκδοση, προλαμβάνουν κάθε μελλοντικὸ συνολικὸ σχεδιάσμα τους. Γιατί εἶναι βέβαιο πὼς τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ παραμείνει σημεῖο ἀναφορᾶς καὶ στὸν αἰῶνα μας, προσκαλώντας τοὺς Ἑλληνες ἀναγνώστες του νὰ μοιραστοῦν τὴν

20. Πβ. W. BURKERT, *ἔνθ' ἂν.*, στό: Hermann Diels (1848-1922) et la science de l'Antiquité, *ἔνθ' ἂν.*, σσ. 189 κ.ἑξ.

21. T. KOUREMENOS – G. M. PARASSOGLOU – K. TSANTSANOGLU, *The Derveni Papyrus*, edited with Introduction and Commentary, (Studi e testi per il «Corpus dei papiri filosofici greci e latini», τ. 13), Florence, Casa Editrice Leo S. Olschki, 2006.

22. A. MARTIN – O. PRIMAVESI, *L'Empédocle de Strasbourg (P. Strasb. gr. Inv. 1665-1666). Introduction, édition et commentaire*, Berlin-New York, Walter de Gruyter, 1999.

23. Αναφέρονται ἀπὸ τὸν Β. Κύρκο στὸν «Πρόλογο στὴν ἐλληνικὴ ἔκδοση», τ. Α', *ἔνθ' ἂν.*, σ. 2.

24. Γιὰ τὸν πάπυρο τοῦ Δερβενίου, εἰδικά, ἡ περιγραφή του καὶ τὰ σχόλια στὰ 4 ἀποσπάσματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ αὐτὸν ἀνήκουν στοὺς Κ. Τσαντσάνογλου καὶ Θ. Κουρεμένο (βλ. τὸν «Πρόλογο στὴν ἐλληνικὴ ἔκδοση» τοῦ Β. ΚΥΡΚΟΥ, τ. Α', *ἔνθ' ἂν.*, σσ. 2-3). Ἡ ἐπίσημη ἔκδοση τοῦ παπύρου ἐγίνε τὸ 2006· βλ. παραπάνω, σημ. 21.

πνευματική χαρά τοῦ πρωτεργάτη του, τοῦ Hermann Diels, ὁ ὁποῖος, στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ἔγραφε πόσο εὐτυχῆς αἰσθανόταν ποὺ ἀνάλωσε τὶς κορυφαῖες στιγμὲς τῆς πνευματικῆς του ἱκμάδας στοὺς Προσωκρατικούς²⁵.

Ι. Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΣ
(Ἀθῆναι)

25. Στὸ ἄρθρο τοῦ Anaximandros von Milet, ποὺ δημοσιεύθηκε μετὰ θάνατά του (*Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur*, 51, 1923, σσ. 65-76) ἀπὸ τὸν O. Kern καὶ ἀναδημοσιεύεται στὸ: H. DIELS, *Kleine Schriften zur Geschichte der antiken Philosophie*, ἔνθ' ἀν., σσ. 1-11 (ἑδῶ: σ. 11).

